

ҚЫПШАҚ ТОБЫНДАҒЫ ТІЛДЕРГЕ
ОРТАҚ АНТРОПОНИМЖАСАМДЫҚ НЕГІЗДЕР ЖӘНЕ
ОЛАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ СИПАТТАРЫ

KIPÇAK GRUBUNDAKİ DİLLERDE ORTAK ANTROPONİM YAPIM
ESASLARI VE ULUSAL NİTELİKLERİ

Abstract

Turkic languages developed through the history and gradually became distinctive languages. And among them some languages became closely related. When to compare their lexicology, we can find that they are almost dialects of a language rather than two different languages. This article tries to analyze anthroponomy of Kazakh, Noghai, Tatar, Bashkirt and Karachai-Malkar languages, which belong to Kipchak group of Turkic language family. In fact, the author compares Noghai, Tatar, Bashkirt and Karachai-Malkar languages' anthroponomy with the Kazakh ones. They have close connection in pronunciation system and semantically they have identical meanings. This is because all these people keep old Turkic traditions in their lives. While this is always reflected by the meanings of anthroponomy.

This article includes anthroponomy from other Turkic languages and loan anthroponomy from Arabic-Persian languages. While the root anthroponomy of old Turkic plays a great role in anthroponomy-formation, Arabic-Persian loan words are assimilated phonetically and also play significant role in anthroponomy forming process.

In comparing Turkic people names with those ones in Arabic languages, the spelling peculiarities are always be in concentration. Although, the anthroponomy have commonality in orthoepy, their spelling may separate them significantly. So, in order to identify exact linguistic nature of the anthroponomy, their orthoepy in each languages in always kept in mind.

Key Words

Turkic languages, Kipchak languages, anthroponomy

Аннотация

Түркі тілдері өткен тарихында түрлі топтарға бөлініп, дами келе жеке ұлттық тілдерге айналған. Соның ішінде бір-бірімен туыстығы жағынан жақын тілдер бар. Олардың лексикалық қорындағы сөздерді салыстырғанда жеке ұлт тілі дегеннен гөрі, диалектілерге көбірек ұқсайтыны байқалады. Мақалада түркі тілінің қыпшақ тобына жататын қазақ – ноғай – татар – башқұрт – қарашай-малқар – құмық антропонимдерінің бір-біріне тілдік жақындығы дыбыстық ерекшеліктері бойынша қарастырылады. Негізінен автор ноғай – татар – башқұрт – қарашай-малқар – құмық есімдерін қазақ тіліндегі нұсқаларымен салыстырады. Дыбыстық ерекшелігі жағынан бұл есімдер бір-біріне өте жақын және мағыналық жағынан да солай. Өйткені тұрмыс-салттар мен діни ұстанымдарда көне түркілік әдет-ғұрыптар сақталған, ал бұл қашанда антропонимдердің мағынасынан көрініс беріп отырады.

Мақалада лексикалық құрамы бойынша алғанда түркі және араб-парсы тілдерінен енген есімдер қамтылған. Түркілік төл есімдердің құрамында көне дәуірлерден бері антропонимжасауға қатысып келе жатқан ортақ лексикалық бірліктер көрініс тапса, кірме есімдерді дыбыстық игеруде де ұқсас жайлар көп екені байқалады.

Түркілік есімдерді қазақ тіліндегі нұсқасымен салыстырғанда, бірінші сол тілдердегі жазу ережелеріне де назар аударылады. Өйткені антропонимдердің орфоэпиялық тұрғыдан жақындығы байқалғанмен, жазудағы әртүрлілік оларды алыстатып жіберуі мүмкін. Сондықтан, шынайы тілдік сипатын айқындау үшін, әр тілдегі орфографиялық нормалардың алыс-жақындығы да назарға алынған.

Key Words

Түркі тілдер, Қыпшақ, тілдері, антропоним

Түркі тілдеріндегі кісі есімдерін салыстыра зерттегенде, олардың баршасына ортақ антропонегіздердің құрылымдық жүйесі мен мағыналары бірдей екені, тек дыбыстық тұлғаларында ғана аздаған ерекшеліктердің бары байқалады. Бүгінде түркі халықтары қолданып жүрген ортақ антропонимдердің өзіне тән белгілері қалыптасып, көптеген сөздер антропоним немесе антропоним компоненті ретінде нормаға айналған. Бізге белгілі көне түркі заманынан бергі кезеңде кісі аттарының қойылуында осы бір дәстүрлі ерекшелік сақталып келеді. Бұл жүйенің тарихи тамырының тереңдігі көне түркі жазба ескерткіштерінің материалдары мен қазіргі түркі халықтарының есімдерін салыстырғанда байқалады. Сөз болғалы отырған қазақ – ноғай – татар – башқұрт – қарашай-малқар – құмық (әрі қарай *түркі есімдері*) есімдеріне тән ортақ белгілер туралы айтқанда, ең бірінші ойымызға әлі күнге дейін сақталып келе жатқан осы тарихи дәстүрлі жүйе оралады.

Бүгінгі түркі есімдерінің тілдік тұрғыдан өзара жақындығы – бұл ең бірінші шығу тегіндегі ортақ негіздің тұрақтылы, антропонимжасамдағы дәстүрлі заңдардың өзгеріссіз сақталып келе жатқанының көрінісі. Қазіргі антропонимдерінің мағыналық жүйесі мен тұлғалық болмысына тән элементтердің антропонимжасамдық қызметінің орнығуына байланысты көптеген мәселелердің дұрыс шешімін табу үшін аталған тілдердегі антропонимдерді салыстырамыз. Тілдік ерекшеліктердің кей жағдайында олар тіптен бірдей деуге болады. Туыстық жақындықтың осындай терең сырларын зерделеу үшін түркі есімдеріне ортақ белгілер мен тілдердің әрқайсысына тән өзіндік ерекшеліктеріне талдаулар жасудың маңызы зор. Бұл ретте оны қазақ тіліндегі есімдермен салыстыра отырып жүзеге асырмақпыз. Есімдерді салыстырмалы түрде бергенде, олардың әр тілдегі фонетикалық жүйесі туралы қысқаша мәліметтер ұсынылды. Таңбалануы мен дыбыстық сипатында ерекшеліктер бар есімдердің қазақша нұсқасы жақша ішінде, қасында дыбыстық сәйкестіктері көрсетілді.

Қазақ-ноғай тілдеріне ортақ антропонегіздер

«Ноғай тілі дыбыстық жағынан қазақ пен қарақалпақ тілдеріне өте жақын. Ноғай тілінің төл сөздері буын үндестік заңдылығын берік сақтаған. Яғни, ноғай тілінің төл сөздері бірыңғай жуан не жіңішке буынды болып келеді» [1, 267 б.]. Бұл ерекшелік негізінен кісі есімдерінің табиғатында да сақталған. Осы орайда біздің оқырмандарға түсінікті болу үшін ноғай тіліндегі кей дыбыстардың таңбалануынан қысқаша мәлімет бере кетуге тура келеді. Дыбыстардың көпшілігі ортақ әріптермен (кирилл) беріледі. Қазақ тіліндегіге ұқсамайтындары: «Аь аь – езулік, тіл алды, ашық, жіңішке дыбыс: аьзиз «мейрімді, сүйікті» (Қазақ тіліндегі ә-мен сәйкес келеді: әзиз *авт*). Вв – у дыбысын таңбалайды: жазылғанда сув, айтылғанда сұу». Гг – гь тіл арты, үнді дыбыс: ага болып жазылады, агья болып айтылады. Қазақ тіліндегі ғ әрпімен сәйкеседі. Ее – сөз басында йэ дыбыстарының тіркесін таңбалайды: *ел* түрінде жазылып, йел болып айтылады. Ии – қазақ тіліндегі и дыбысымен бірдей, тек редуцияланған түрінде и жазылып, і айтылады: кир – кір. Кк – жазылуы мен айтылуында орыс тіліндегі к және тіл арты, қатаң къ дыбысымен сәйкеседі: жазылғанда *кара*, айтылғанда *кьара* (Қазақ тіліндегі қ дыбысына ұқсайды). Нь нь – мұрын жолды, үнді дыбыс.

Орыс тіліндегі дыбыстармен сәйкеспейді: *тань* сөзінің құрамында қолданылады (қазақ тіліндегі ң дыбысына ұқсайды). Оь оь еріндік дауысты дыбыс, орыс тілінің дыбыстарына ұқсамайды. Коьз сөзінде қолданылады (қазақ тіліндегі ө дыбысына ұқсайды). Уь уь – қысаң, еріндік дыбыс. Орыс тіліндегі дыбыстармен сәйкеспейді. Буьгуьн сөзінің құрамында бар. Э (э) –

тек сөздің басында ғана қолданылатын езулік дыбыс: эл (ел), эс (ес). Дауыссыз дыбыстардан кейін келгенде *е* әрпімен жазылады: *кеме, коьшпели* [2, 5-6 б.]. Ноғай тіліне байланысты зерттеулерде көрсетілуі бойынша 1962 жылғы реформадан кейін ноғай тілінде 37 әріп бар деп белгіленеді. Яғни, бұрынғы әліпбиі толықтырылып, *аь, уь, оь, э* әріптері қосылды да, бұрынғы *кь, гь* әріптері алынып тасталды» [1, 267 б.].

Қазіргі жазу емлесі бойынша *қ, ғ* дыбыстары *к, г* әріптерімен таңбаланады, оқытуда сөздің жуан не жіңішкелігіне қарай *қ, ғ* болып айтылады. Салыстыру барысында, есімнің қазақша нұсқасы жақша ішінде беріліп, ноғай тіліндегіден ерекшеліктері бар нұсқаларының қасына дыбыстық сәйкестіктері көрсетілді:

Абай, Абак, Абаш, Агабай, Адай, Айбас, Айбат, Айдар, Айдын, Айигит (Айжігіт и-ж), Айзак, Айсын, Айтемир, Агзам, Аьдем (Адам аь-а), Азамат, Азат, Айдар, Айкожа, Аймырза, Аймухамед (Аймұқамет д-т), Айзак, Абдулғазы (Әбдіғазы а-ә), Абдулкадыр (Әбдіқадір а-ә), Абдурахман (Әбдірақман а-ә, х-қ), Абу), Абубекир (Әбүбәкір а-ә, е-ә, и-і), Ажмамбет (Әжмәмбет а-ә), Азамат, Айдемир (Айтемір д-т), Акболат, Акманбет, Акмурза (Ақмырза ұ-ы), Актай, Али (Әли а-ә), Алибек (Әлибек а-ә), Аманкай, Аманбай, Анвар (Әнуар а-ә), Арслан, Асан, Аубекир (Әубәкір а-ә, е-ә), Ахмет (Ақымет х-қ), Ашим (Әшім а-ә, и-і), Аюб (Айып у-ы, б-п), Аьжибатыр, Аьким, Аьлибек, Аьлим, Аьмин, Аьмирбай, Аьмирхан, Аьскерби, Базарбай, Байдемир (Байтемір д-т), Байрам (Мейрам б-м, е-а), Баймырза, Баубек, Баьтир (Батыр ә-а; і-ы), Баьтирбек (Батырбек ә-а; і-ы), Бекали (Бекәли а-ә), Бекберди, Бекболат, Бекет, Бекмурза, Бектемир, Белял (Біләл е-і й-а ә), Бийсултан, Ваьис (Уәиіс), Вали (Уәли а-ә), Белял (Біләл е-і й-а), Дауыт (Дәуіт а-ә, ы-і), Динибек, Диниш, Жантемир, Зекерия (Зәкәрия е-ә), Ибрагим (Ыбрайым), Иса, Ислам (Есләм и-е, а-ә), Исмаил (Исмайыл), Исмак (Ісмақ), Искак (Ысқақ и-ы), Йоллы (Жолды й-ж, л-д), Йолмамбет (Жолмәмбет й-ж), Кадир, Казбек, Казий (Қази), Каирбек, Каплан, Карасай, Касым, Кенжеболат, Керим, Кожахмет, Койлыбай, Коьккоьз, Коьшекбай, Кудайберди, Курмаш, Курман, Кыдыр, Кыдырали, Лукпан, Мамаш, Матай, Маьмбет, Медев, Межит (Мәжит е-ә), Менълибай, Мұрат, Муса, Мухтар, Нияз, Ниязбек, Нұрғазы, Ораз, Оразали, Оразбай, Оспан, Оьзбек, Оьмирбек, Оьмирзак, Оьтемис, Оьтеш, Рамазан, Рашид (Рәшит а-ә, д-т), Сагындык, Сарсемби (Сәрсембі а-ә), Сарбас, Сартай, Сатай, Саьлим, Солтан, Суьйиндик, Сыдыйк (Сыдық), Танъатар, Темирбек, Токтар, Тоьлеген, Тоьлемис, Умар (Омар у-о), Шокай, Ыдырыс, Элболды (Елболды э-е), Элдар (Елдар э-е), Эрболат (Ерболат э-е), Эсберген (Есберген э-е), Эсенгелди (Есенгелді э-е), Юмагелди (Жұмагелді й-ж, у-ү), Юмай (Жұмай й-ж, у-ү), Юманияз (Жұманияз й-ж, у-ү), Юнус (Жүнүс й-ж, у-ү), Юсуп (Жүсіп й-ж, у-ү), Явгайтар (Жауқайтар й-ж), Якуп (Жақып й-ж), Ямболат (Жанболат й-ж), Янибек (Жәнібек й-ж), Ярболат (Жарболат й-ж), Ярыкбай (Жарықбай й-ж), Яхия (Яхия) [3].

Талдаулар барысында кездескен, ұлттық тілдің белгісі болып табылатын дыбыстар сәйкестігі мынандай болып шықты: д-т, а-ә, х-қ, е-ә, ұ-ы, х-қ, и-і, у-ы, б-п, і-ы, б-м, е-а, е-і, й-а, ы-і, и-е, и-ы, й-ж, л-д.

Ноғай есімдері дыбыстық ерекшеліктері жағынан қазақ есімдеріне өте жақын екені байқалады. Мысалға алынған 159 есімнің 101-дыбыстық жағынан дәл сәйкеседі. Дыбыстық өзгешелігі бар есімдер негізінен араб тілінен енегенде әр тілдің дыбыстық заңдарына сай қалыптасқан. Түркілік төл есімдергі *темір* сөзінің *демир* болып айтылуына байланысты ерекшеліктер. Ноғай әдеби тілінде бұл сөздің алғашқы дыбысы *темир* түрінде *т* болып айтылады және Бектемир

есімінде де *m* дыбысы қолданылады. Қазақша Батырдың ноғайша Бәтір болып айтылуы тілдің ішкі жергілікті ерекшелігіне ұқсайды. Сол секілді Йоллы ноғай тілінің диалектілік ерекшелігіне байланысты қалыптасқан тұлға. Т-д мен ж-й сәйкестіктері оғыз тобындағы тілдердің әсері немесе көне замандардан қалған көне элементтер болуы мүмкін. Қазақ-ноғай тілдеріне ортақ есімдердің ішіндегі түркі текті төл тұлғалардың да, кірме есімдердің де бейімделуі өзінің тарихи негізін сақтағаны байқалады.

Қазақ-татар тілдеріне ортақ антропонегіздер

Татар тілінде өзге түркі тілдері секілді сингармонизм заңдылығы сақталған. Алғашқы буынның жуан, жіңішкелігіне қарай соңғысы да жуан не жіңішке болады. Мысалы, *алты, сизез, сапсары*, бұл заңдылыққа кірме сөздер, күрделі сөздер және жаңадан жасалған кейбір туынды түбір сөздер бағынбайды. Дауысты дыбыстардың арасында ерін және езу үндестігі сақталған, бірақ татар тілінде ерін үндестігі өте әлсіз, айтуда ғана сақталады, жазылуда есепке алынбайды [1; 4]. Бұл ерекшеліктері жағынан алғанда, қазақ тіліне жақындығы байқалады. Дауыстылардың ішінде *ы* дыбысынан бөлек, *-ый* қолданылады: *Габделкадыйр, Казыйхан, Касыйм*. Дыбыстарының таңбалану сипаты жағынан қазақ тілінен ерекшеліктері мынандай: *қ* жазылуда *к*, *ғ* жазылуда *г*, сөз құрамының жуан жіңішкелігіне қарай оқылғанда *қ*, *ғ* болып ажыратылады. *гъ* әрпімен (*мәгълүмәт*) таңбаланатын дыбыс *ғ* дыбысына ұқсас айтылады. *с* (хамза) жазылуда *э*, мұнан өзге *ж* түрінде таңбаланатын *дж* дыбысы бар. *w* дыбысы сөз басында *в*, соңында *у* немесе *ү* болып жазылады [1; 4; 5].

Татар-қазақ есімдерінің өзара ұқсастықтары мен өзгешеліктері төмендегідей: Абай, Абак (Абақ), Абаш, Агабай (Ағабай), Адай, Айбаш (Айбас ш-с), Айбат, Айдар, Айдын, Айзәк (Айзақ ә-а, к-к), Айегет (Айжігіт е-жі), Айсун (Айсын у-ы), Айтимер (Айтемір и-е, е-і), Аскар (Асқар), Әгзам (Ағзам ә-а, ғы-ғ), Адам, Азамат, Азат, Нәйбәт (Айбат нә-а), Абдрәшит (Әбдірәшит а-ә), Абдулла (Абдолла-Әбділда ә-а, л-д), Абзал, Абубәкер (Әбубәкір а-ә, е-і), Айхуҗа (Айқожа х-қ, у-о, ж-ж), Айморза (Аймырза о-ы), Аймөхәммәт (Аймұқамет ө-ұ, ә-а, х-қ, мм-м), Айбулат (Айболат у-о), Айдар, Айдаш, Айзат, Айтуган (Айтуған), Айчуак (Айшуақ ч-ш), Айшат, Акбулат (Ақболат у-о), Акназар (Ақназар), Алмас, Алтын, Алчын (Алшын ч-ш), Амирхан (Әмірхан а-ә, и-і), Арсылан (Арыслан), Асылбай, Аюхан, Аяз, Әбубәкер (Әбубәкір ә-е, е-і), Әбдрәшит, Әбдрәхим (Әбдірақым ә-а, х-қ, и-ы), Әбугали (Әбуғали), Әбжәлил (Әбжәлел дж-ж, и-і), Әхмәдиар (Ақмадияр ә-а, х-қ), Әюп (Айып ә-а), Байбулат (Байболат у-а), Баймирза (Баймырза и-ы), Байназар, Байсал, Байтимер (Байтемір и-е, е-і), Байтирәк (Бәйтерек и-е, ә-е), Батыр, Батырша, Баян, Бикбулат (Бекболат и-е, у-о), Бостан, Бәкер (Бәкір е-і), Бәхтияр (Бақтияр ә-а, х-қ), Вәлиша (Уәлиша, Әлиша), Вәлихан (Әлихан, Уәлихан), Габбас (Ғаббас), Габделкадыйр (Әбдіқадыр ый-ы), Габдилжан (Әбдіжан-Әбжан дж-ж), Габдрәхим (Ғабдырақым ә-а), Габдрахман (Әбдірақман ~ Ғабдырақман), Габдулла (Қабдолда у-о, л-д), Габдрәшит (Ғабдырәшит), Гази (Ғази), Газиз (Ғазиз), Габсаттар (Әбсаттар ға-ә), Гайни (Ғайни), Гайса (Ғайса), Гали (Ғали), Галим (Ғалым и-ы), Галиәсгар (Қалиасқар ~ Әлиасқар ғ-қ, ға-ә, ә-а, г-қ), Гамбар (Қамбар ғ-қ), Гаскәр (Ғаскер, Әскер ә-е), Гафар (Қапар ғ-қ, ф-п), Гибат (Ғибат, Қибат), Гомәр (Ғұмыр г-қ, о-ұ), Госман (Ғұсман о-ұ), Данияр, Дастан, Даут (Дәуіт), Дилшат (Ділшат и-і), Дүсмәт (Досмат у-о), Дәүләт (Дәулет ү-у, ә-е), Заман, Зия, Зәйнулла (Зейнолла ә-е, у-о), Зәйтүн (Зәйтүн), Зәки, Ибат, Ибрай (Ыбырай и-ы), Идирис (Ыдырыс и-ы), Илдар (Елдар и-е), Илдус (Елдос и-е), Илтуған (Елтуған и-е), Илхан (Елқан и-е, х-қ), Ильяс (Ілияс и-і), Искәндәр (Ескендір и-е, ә-і), Ислам (Ісләм и-і, а-ә), Исмак (Исмақ),

Исраил (Исрайыл), Исхак (Ысқақ и-ы, х-қ), Исәнбай (Есенбай и-е, ә-е), Ишкилде (Ескелі и-е, ш-с, е-і), Кадергул (Қадірғұл е-і), Кадыр (Қадір ый-і), Казыйхан (Қазықан ый-ы), Касыйм (Қасым ый-ы), Каюм (Қайым у-ы), Килчур (Келшора и-е, ч-ш, у-о), Кинжагол (Кенжеғұл и-е, дж-ж, а-е, о-ұ), Корбангали (Құрбанғали о-ұ), Котлыбай (Құттыбай о-ұ, л-т), Қуаныч (Қуаныш ш-ч), Кәлимулла (Қалимолла к-қ, ә-а, у-о), Кәрім (Кәрім и-і), Күчәрбай (Көшербай ү-ө, ч-ш, ә-е), Локман (Лұқпан о-ұ, п-м), Максұт (Мақсұт у-ұ), Мәрдан (Мардан ә-а), Мирас, Мирза (Мырза), Миңлегази (Меңдіғазы и-е, л-д, е-і, и-ы), Морат (Мұрат о-ұ), Мортаза (Мұртаза о-ұ), Мостай (Мұстай о-ұ), Мостафа (Мұстапа о-ұ, ф-п), Моталап (Мүтәліп о-ұ, а-ә, а-і), Муса (Мұса у-ұ), Мохтар (Мұқтар о-ұ, х-қ), Мәғди (Мәди), Мәсүт (Мәсіғұт), Мәмәт (Мәмет ә-е), Мәүлет (Мәүлет ү-ү), Мәслим (Мүслим ө-ү, и-і), Назар, Науруз (Наурыз у-ұ), Нияз, Ногъман (Нұғман о-ұ, гь-ғ), Нурбаян (Нұрбаян), Нурғали (Нұрғали), Нұх (Нұқ), Рамазан, Рәзак (Разақ ә-а), Рәсүл (Рәсіл ү-і), Рәхимжан (Рақымжан ә-а, х-қ, и-ы), Рәхман (Рақман ә-а, х-қ), Рәшит, Рәстәм (Рүстем ө-ү, ә-е), Сабир (Сабыр и-ы), Сабит (Сәбит а-ә), Сағьид (Сағит ый-и), Самат, Саттар, Сафар (Сапар ф-п), Ситдыйк (Сыдық и-ы, дт-д, ый-ы), Солтан, Сәғьит (Сағит ә-а, ый-и), Сәетгәрәй (Сейткерей ә-е, йе-йі, г-к, ә-е), Сәенеч (Сүйініш ө-ү, йе-йі, е-і), Сәләймән (Сүлеймен ө-ү, ә-е, ә-е), Сәмбел (Сүмбіл ө-ү, е-і), Сәнгат (Сүңғат ө-ү, н-ң), Сәяргол (Сүйерғұл ө-ү, йа-йе, о-ұ), Талмас, Тансык (Таңсық н-ң), Таңатар, Тимер (Темір и-е, е-і), Тукай (Тоқай у-о), Турғай (Торғай у-о), Тәлгәт (Талғат ә-а), Түләк (Төлек ү-ө, ә-е), Уразай (Оразай о-у), Фазыйл (Пазыл ф-п, ый-ы), Хатимулла (Қатимолла х-қ, у-о), Хағғали (Қажығғали дж-ж), Ходайбирде (Құдайберді х-қ, о-ұ, и-е, е-і), Хужабай Хәким (Кәкім х-к, и-і), Хәлил (Қалел х-қ, и-е), Хәлим (Қалым х-қ, ә-а, и-ы), Хәмза (Қамза х-қ, ә-а), Хамит, Хәсән (Қасен х-қ, ә-а), Чұкай (Шоқай ч-ш, у-о, к-қ), Шайморат (Шаймұрат о-ұ), Шамил (Шәміл а-ә, и-і), Шәңгәрәй (Шәңгерей ә-е), Шәраф (Шарап а-ә, ф-п), Шәриф (Шәріп и-і, ф-п), Шәяхмәт (Шәйақмет х-қ, ә-а), Юлай (Жолай й-ж, у-о), Юлдаш (Жолдас й-ж, у-о), Юмат (Жұмат й-ж, у-ұ), Юныс (Жүніс й-ж, у-ұ, і-ы), Юсуп (Жүсіп й-ж, у-ұ, ү-і), Якуб (Жақып й-ж, ү-ы), Ямал (Жамал й-ж), Яппар (Жапар й-ж).

Осы салыстырулар барысында дыбыстық сәйкестіктердің төмендегідей түрлері анықталды: ә-а, а-і, ә-е, г-қ, г-к, ға-ә, гь-ғ, дт-д, е-жі, е-і, дж-ж, и-е, и-і, и-ы, і-ы, й-ж, йа-йе, йе-йі, к-қ, л-д, л-т, мм-м, н-ң, һә-а, о-ү, о-ұ, о-ы, ө-ү, ө-ұ, п-м, у-а, ү-і, ү-і, ү-о, ү-ө, ү-ү, ү-ұ, ү-ы, ф-п, х-қ, х-к, ч-ш, ш-с, ш-ч, ый-і, ый-ы.

Негізгі ерекшеліктер араб тілінен енген есімдердің араб тіліндегі нұсқаларының түрлеріне байланысты. Татар тіліне араб тілінің әсері күшті болғаны байқалады. Безертинованың келтірген мәліметі бойынша «татарлар 72% араб, 8% парсы, 4% жаңа, орыс және Еуропа, 16% ғана татар (түркі) есімдерін пайдаланады» [5. 46]. Сондықтан көп есімдердің ұлттық тілге бейімделуінде осы ықпалдың белгілері көрініп тұрады: Мәди есімінің құрамындағы **ғ** дыбысы қазақ тілінде түсіріліп айтылса, татар тілінде түпнұсқаға жақын Мәғди тұлғасында қалыптасқан, Мәсүт (Мас'уд) есімінің татар тіліне бейімделуі де осыған ұқсас (қазақ тілінің дыбыстық заңдарына сай екі дауыссыз арасына **і** дыбысы қосылып, Мәсіғұт түрінде қалыптасқан). Араб тілінен енген есімдердің көпшілігі қазақ тілінде **қ** дыбысымен, татар тілінде **х**-мен айтылады, қазақ тілінде **п** дыбысымен айтылатын есімдерде **ф** қолданылады.

Қазақ тіліндегі нұсқаларынан татар есімдерінің айырмашылығы кей дыбыстардың редукциялануындағы ерекшеліктерден байқалады: татар тілінде и-ден кейін келетін ы әнтек естілсе, қазақ тілінде айқын: Исраил, Даут *tam.* – Исрайыл, Дәуіт *қаз.*, керісінше кей дыбыстар қазақ тілінде әнтек естілсе, татар тілінде айқын: Сәғыйт *tam.*, Сағит *қаз.* Сәетгәрәй (Сейіткерей), Сөөнеч (Сүйініш) есімдерінің құрамындағы *e-йі* дыбыстық сәйкестіктері екі дыбыстың бір дыбыспен сәйкестігі секілденіп көрінгенмен, *әе* тіркесінің құрамында әнтек *й* дыбысының бары байқалады, сондықтан, бұл *йе-йі* сәйкестігі болып табылады. Арсылан *tam.*, Арыслан *қаз.* есімдерінің құрамындағы *ы* дыбысының орындары ауысып келеді.

Қазақ-башқұрт тілдеріне ортақ антропонегіздер.

Өзге түркі тілдері секілді башқұрт тіліне де қатаңдану, ұяңдану, дыбыс үндестігі, буын үндестігі тән. Тек, шиғыр 'өлең', кино, кило, телевизор т.б. секілді кірме, Ағизел <ак изел – 'Ақөзен', билбау 'белбау' секілді байырғы түбірлердің бірігуі арқылы жасалған күрделі түбірлердің құрамындағы үндестік заңы бұзылады. Дыбыстық ерекшеліктері жағынан қазақ тілінен мынандай айырмашылықтар бар: еріндік, езулік үндесу жолы сақталмаған, сондықтан сөздің екінші, үшінші буындарында, қосымшалардың құрамында еріндік дауысты дыбыстар қолданылады: *бойоқ* 'мұңды', *борғо* 'тау', *йозрок* 'жұдырық', *йоко* 'ұйқы'. *У* дыбысының башқұрт тілінде жуан *ұ* сыңары жоқ. Башқұрт тілінде жуан еріндік *у* дыбысы бар, бірақ ол айтылуда, қолданылуда қазақ тіліндегі *о* дыбысына сәйкес келеді. Айырмашылығы *о* орташа ашық дауысты дыбыс болса, башқұрт тіліндегі *у* қысаң дауысты дыбыс болып саналады. Мысалы, *урман* 'орман', *урак* 'орақ', *нурмак* 'соқпақ', *тун* 'тон'. *Һ* дыбысы көп қолданылады: сөз басындағы, сөз ортасындағы *һ* дыбысына қазақ тіліндегі *с* дыбысы сәйкес келеді. Кей ғалымдар башқұрт тіліндегі *һ* дыбысы этимологиялық жағынан *с* дыбысымен байланысты деп ескертеді. Мысалы, *һаран* 'сараң', *һасу* 'сасу', *һаңырау* 'саңырау' т.б. *З, с* дыбыстары қазақ тілінде жоқ. Башқұрт тілінде *з* дыбысы сөз басында тек *зур* (зор) сөзінің құрамында ғана қолданылады, сөз ортасы, сөз соңында көп қолданылады да, қазақ тіліндегі *з* дыбысына (кейде *д, й* дыбыстарына) сәйкес келеді: *азап* (азап), *азық* (азық), *кыз* (қыз); *азаду* (адасу), *азын* (адым); *азак* (аяқ). *З* дыбысы қазақ тілінде қолданылмайды, оған *с* дыбысы сәйкес келеді: *киғс* (кес), *асыра* (асыра), *басым* (басым) [1; 4; 6]. *Қ* дыбысы башқұрт тілінде *к* түрінде таңбаланады. Башқұрт-қазақ тілдеріне ортақ есімдердің дыбыстық нұсқалары мен ерекшеліктері мынандай болып келеді: Абай, Абак (Абақ), Абаш, Ағабай, Адай, Айбаш (Айбас), Айдар, Айдын, Айегет (Айжігіт *е-жі, е-і*), Айзак (Айзақ), Айсун (Айсын *у-с*), Әғзам (Ағзам *ә-а*), Адам, Азамат, Азат, Айкужа (Айқожа *у-о*), Аймырза, Аймөхәммәт (Аймұқамет *ө-ұ, ә-а, мм-м*), Аембәт (Айымбет *йе-йы, ә-е*), Айсыуак (Айшуақ *с-ш*), Айтүған, Айшат, Ақбирзе (Айберді *и-е, е-і*), Ақбулат (Ақболат *у-а*), Ақкускар (Аққошқар *у-о, с-ш*), Ақкубәк (Ақкөбек *у-ө, ә-е*), Ақюл (Ақжол *й-ж, у-о*), Алмас, Алсынбай (Алшынбай *с-ш*), Алтын, Амирхан (Әмірхан *а-ә, и-і*), Арыслан, Асғәт (Асқат *ғ-қ, ә-а*), Аскар, Асылбай, Асылгәрәй (Асылкерей *г-к, ә-е*), Аюхан, Аяз, Байбәк (Байбек *ә-е*), Байдағол (Байдағұл *о-ұ*), Байдәүләт (Байдәулет *ү-у, ә-е*), Байморат (Баймұрат *о-ұ*), Байназар, Баймырза, Байсал, Байтимер (Байтемир *и-е, е-і*), Байтирәк (Байтерек *и-е, ә-е*), Батыр, Батырша, Баян, Бикмүрза (Бекмырза *и-е, у-ы*), Бостан, Булат (Болат *ү-о*), Бүран (Боран *ү-о*), Вәлихан (Вәлиқан *в-у*), Вәлиша (Вәлиша *в-у*), Ғаббас, Ғайса, Ғали, Ғалимъян (Ғалымжан *й-ж*), Ғөбәй (Ғұбай *ө-ұ, ә-а*), Ғәбделқадир (Әбдіқадір *и-і*), Ғәбделмәжит (Ғабдімәжит, Әбдімәжит), Ғәдел (Әділ, Ғәділ *е-і*), Ғәлиәсқәр (Ғалиасқар, Қалиасқар, Әлиасқар *ә-а*), Ғәмбәр (Қамбар *ғ-қ, ә-а*), Ғәни (Ғани *ә-а*), Ғәскәр (Ғаскер, Әскер *ә-е*), Дамир, Данияр, Дастан, Дауыт (Дәуіт *а-ә, ы-і*), Ділшат, Дүсмәт

(Досмат ү-о), Дәуләт (Дәулет ү-ү, ә-е), Дәуләтшә (Дәулетше ә-е), Зия, Зәйнулла (Зейнолла ә-е, у-о), Закир (Зәкір а-ә, и-і), Ибрай (Ыбырай), Игебай (Игібай е-і), Идел (Еділ и-е, и-і), Идирис (Ыдырыс и-ы), Илдан (Елдан и-е), Илдар (Елдар и-е), Илдус (Елдос и-е, ү-о), Ильяс (Ілияс и-і), Имаш, Ирзат (Ерзат и-е), Ишбирде (Есберді и-е, ш-с, и-е, е-і), Иштуған (Ештуған и-е, ш-с), Йомабай (Жұмабай й-ж, о-ұ), Йанбай (Жанбай й-ж), Кейекбай (Киікбай е-и), Килдейәр (Келдіяр и-е, е-і, ә-а), Қарағужа (Қарағожа ү-о), Қаяум (Қайым ү-ы), Қолмөхәммәт (Құлмұқамет о-ұ, ө-ұ, х-қ, мм-м), Коләхмәт (Құлақмет о-ұ, ә-а, х-қ, ә-е), Кужак (Қожақ ү-о), Кунақбай (Қонақбай ү-о), Кылысбай (Қылышбай с-ш), Локман (Ұлықпан о-ы, м-п), Мақсұт (Мақсұт ү-ұ), Малик (Мәлік а-ә, и-і), Мамай, Миңлебай (Меңлібай и-е, е-і), Мирас, Мирза (Мырза и-ы), Морат (Мұрат о-ұ), Мортаза (Мұртаза о-ұ), Мостай (Мұстай о-ұ), Мостафа (Мұстапа о-ұ, п-ф), Мөхтәр (Мұқтар ө-ұ, х-қ, ә-а), Мәсәлим (Мүсәлім ө-ү, и-і), Мұллабай (Молдабай ү-о, л-д), Мурат (Мұрат ү-ұ), Мырзағали, Мәмбәт (Мәмбет ә-е), Мәмәт (Мәмет ә-е), Мәсәлим (Мәсәлім и-і), Мәхмұт (Мақмұт ә-а, х-қ, ү-ұ), Назар, Науруз (Наурыз ү-ы), Нияз, Ноғай, Ноғман (Нұғман о-ұ), Нур (Нұр ү-ұ), Нурай (Нұрай ү-ұ), Нурғали (Нұрғали ү-ұ, ә-а), Өмәт (Үміт ө-ү, ө-і), Рәсүл (Рәсіл ү-і), Рәхимйән (Рақымжан ә-а, х-қ, и-ы, й-ж), Рәхмән (Рақман ә-а, х-қ), Рәшит, Сабирьян (Сабыржан и-ы, й-ж), Сабит (Сәбит а-ә), Ситдиқ (Сыдық и-ы), Солтан (Солтан, Сұлтан), Сөйәрғол (Сүйерғұл ө-ү, ә-е, о-ұ), Сәләйман (Сүлеймен ө-ү, ә-е, а-е), Сөнғәт (Сұңғат ө-ү, н-ң, ә-а), Сәйед (Сейіт ә-е, е-і, д-т), Сәғит (Сағит ә-а), Сәлим (Сәлім и-і), Таңатар, Тархан (Тарқан х-қ), Тимер (Темір и-е, е-і), Түләк (Төлек ү-ө, ә-е), Ураз (Ораз ү-о), Уразай (Оразай ү-о), Урал (Орал ү-о), Үлмәс (Өлмес ү-ө, ә-е), Үтәгән (Өтеген ү-ө, ә-е), Фазыл (Пазыл ф-п), Хажғали (Қажғали х-қ), Халиқ (Қалық х-қ, и-ы), Хасан (Қасен х-қ, а-е), Ходайбирде (Құдайберді х-қ, о-ұ, и-е, е-і), Хөрмәт (Құрмет х-қ, ө-ұ, ә-е), Хужа (Қожа х-қ, ү-о), һөйөндөк (Сүйіндік һ-с, ө-ү, ө-і), һөйөнөс (Сүйініш һ-с, ө-ү, ө-і, с-ш), Шайбәк (Шәйбек а-ә, ә-е), Шайморат (Шаймұрат о-ұ), Шакир (Шәкір а-ә, и-і), Ырыс, Ырысбай т.б. Қазақ – башқұрт тілдеріне ортақ 166 есімге салыстыру жасалды.

Қазақ-башқұрт тілдеріне ортақ есімдердің әрқайсысына тән ұлттық сипат беретін дыбыстық сәйкестіктер төмендегідей: а-ә, ә-а, ә-е, в-ү, г-к, ғ-қ, ғ-қ, д-т, е-жі, е-и, е-і, и-е, и-і, и-ы, й-ж, йе-йы, л-д, м-п, мм-м, н-ң, һ-с, о-ұ, о-ы, ө-і, ө-ү, ө-ұ, п-ф, с-ш, у-а, ү-о, ү-ө, ү-с, ү-ұ, ү-ы, ү-і, ү-ө, ү-ү, ү-ұ, ф-п, х-қ, ш-с, ы-і. Бұлар, негізінен, араб тілінен енген есімдерге байланысты қалыптасқан ерекшеліктер. Түркі текті есімдердің көпшілігі екі тілде бірдей дыбысталады. Айырмашылықтар Айегет (Айжігіт е-жі, е-і), Айсун (Айсын ү-с), Айсыуак (Айшуақ с-ш), Акбирзе (Айберді и-е, е-і), Акбулат (Ақболат ү-а), Аккубәк (Аққөбек ү-ө, ә-е), Акьюл (Ақжол й-ж, ү-о), Байдағол (Байдағұл о-ұ), Байтимер (Байтемир и-е, е-і), Байтирәк (Байтерек и-е, ә-е), Түләк (Төлек үө, әе), һөйөнөс (Сүйініш) секілді есімдердің құрамынан байқалады. Бұл түркі тілдеріндегі дыбыстардың тарихи өзгерістерімен сәйкес келеді.

Өзгешеліктердің бір көрінісі кейбір есімдер құрамындағы дыбыстардың редукциялану сипатынан байқалады. Мысалы, башқұрт тіліндегі Айсыуак есімінің құрамындағы ы дыбысы айқын естілсе, қазақ тіліндегі Айш(ұ)уақ есінде ү дыбысының естілуі көмескі. Башқұрт тіліндегі Кейекбайдың бірінші буынындағы е дыбысы айқын естілсе, қазақ тіліндегі К(і)иікбайдың құрамындағы осы дыбыспен сәйкесуге тиіс і дыбысы көмескі естіледі. Керісінше башқұрт тіліндегі Ибрай араб тіліндегі дыбысталуына жақын айтылса, қазақ тілінде бр дыбыстық тіркесінің арасына ы қосылып, Ыбырай түрінде айтылады. Дыбыстардың кірістірілуі қазақ тіліндегі Ілияс (айтылуы Іліяс) есімінің құрамынан да байқалады, оның башқұрт тіліндегі

нұсқасы – Ильяс. Башқұрттарда араб нұсқасына жақындатылып, *Cumдик* болып айтылады, ал қазақ тілінде *m* дыбысы түсіп қалған да, *i* дыбысы *y*-ға айналған *Cыдық* түрінде қолданылады.

Қазақ – қарашай-балқар тіліне ортақ антропонегіздер

Қарашай-балқар – өздері шығу тегін аландардан тарататын, қарашай және балқар ұлттарының тілі. Қарашай мен балқарға ортақ әдеби тіл сөз басында *ч*, *дж* дыбыстарымен келетін басқан-чегем говорының негізінде қалыптасқан [7, 806 б.]. Басқа түркі тілдері секілді дауыстылар жуан, жіңішке, ашық, қысаң, еріндік, езулік болып бөлінеді және сөздер буын үндестігі заңдылығы бойынша бірыңғай жуан не жіңішке болып келеді. Қазақ тілінде кездеспейтін ерекшеліктердің бірі – *y*, *ю* дыбыстары қосымшалардың құрамында да қолданылады [1, 288 б.]. Дыбыстардың таңбалануы жағынан алғанда қазақ тілінде жоқ *гъ*, *дж*, *къ*, *нъ*, *ў* әріптері қолданылады. Бұл әріптер *ғ* (*гъ*), *дж* (қазақ тілінің говорларында ғана кездеседі), *қ* (*къ*), *ү* (*ў*) дыбыстарын таңбалайды. М.А. Хабичевтің зерттеуінде тірек диалекті еріндік дауысты *ё* (*ö*), *ю* (*ü*) бойынша ерекшеленіп, сапасы жағынан оғыз тілдеріндегі дауысты дыбыстармен сәйкес келеді. Ол балқар диалектісіне тән қыпшақ тілдеріндегі дауысты *кюн* 'күн', *кёрюк* 'көрік' сөздеріндегі *ё*, *ю* дыбыстарына жақын. Зерттеулер тұжырымына және осы ұлт өкілдерінің сөйлеу ерекшеліктеріне сүйене отырып, *ё* мен *ю* әріптері *йө*, *йү* дыбыстарын таңбалайды деген қорытынды жасауға болады. Сонда *кюн* – *кйүн*, *кёрюк* – *кйөрйук* түрінде дыбысталады, яғни бұл дыбыстар дифтонгтар болып табылады. Сонымен қарашай-балқар – қазақ тілдеріне ортақ антропонегіздердің дыбыстық нұсқалары мен ерекшеліктері төмендегідей болып келеді:

Айдар (Айдар), Айдемир (Айтемір д-т, и-і), Азаткьул (Азатқұл у-ү), Азрет (Әзірет), Акъкъуш (Аққұс у-ү, ш-с), Апай, Аслан, Атабий (Атаби ий-и), Ахкёбек (Ақкөбек х-қ, йө-ө), Айса, Алибек (Әлибек а-ә), Шоштай, Абулкерим (Әбілкерім а-ә, у-і, и-і), Абдулла (Әбділда а-ә, у-і, л-д), Абдулмаджит (Әбділмәжит а-ә, дж-ж); Абдулрахим (Әбділрақым а-ә, у-і, х-қ, и-ы), Абдулрашид (Әбділрәшит а-ә, у-і, д-т), Абдулсамат (Әбділсамат а-ә), Абдулхамит (Әбділқамит а-ә, у-і, х-қ), Абдурахман (Әбдірақман у-і, х-қ), Абил (Әбіл а-ә, и-і), Абу (Әбу а-ә), Адам, Адил (Әділ а-ә, и-і), Азамат, Азат, Айтмырза, Айыб (Айып п-б), Алий (Әли а-ә), Алим (Әлім а-ә, и-і), Алихан (Әлиқан а-ә), Амин (Әмен а-ә, и-е), Амирхан (Әмірқан а-ә, и-і, х-қ), Ансар (Аңсар н-ң), Аныўар (Әнұар а-ә), Аскер (Әскер а-ә), Аскербий (Әскерби а-ә), Абубекир (Әбубәкір а-ә, е-ә, и-і), Аўбекир (Әубәкір а-ә, е-ә, и-і), Асхат (Асқат х-қ), Бекир (Бәкір е-ә, и-і), Байбатыр, Бийсолтан (Бисұлтан), Балбаш (Балбас ш-с), Баракъ (Барақ), Барисбий (Барысби и-ы, ий-и), Батыргерий (Батыргерей и-і), Башчы (Басшы ш-с, ч-ш), Бекбулат (Бекболат у-о), Бекир (Бәкір е-ә, и-і), Бекмырза, Боташ, Жора, Билял (Біләл и-і, йа-ә), Бёрюка (Бөрі йө-ө), Даниял, Даўлет (Дәулет а-ә), Дауўт (Дәуіт а-ә, ў-і), Джанмырза (Жанмырза), Джаныбек (Жәнібек), Джамал (Жамал), Джанбек (Жанбек), Джигит (Жігіт дж-ж, и-і), Ислам (Ісләм и-і, а-ә), Исмаил (Исмайыл), Исхакъ (Ысқақ х-қ), Къадырбек (Қадырбек), Къазий (Қази), Къайсар (Қайсар), Къарасай (Қарасай), Къара (Қара), Казбек (Қазыбек к-қ), Канаш (Қанаш к-қ), Мурат (Мұрат у-ү), Мустафа (Мұстапа у-ү, ф-п), Мұхаммат (Мұқамет у-ү, х-қ, мм-м), Мұхтар (Мұқтар у-ү, х-қ), Мырза, Ногай (Ноғай г-ғ), Нюрмұхаммат (Нұрмұқамет йү-ү, х-қ, мм-м, а-е), Омар, Оразай, Ортабай, Отар, Осман, Рамазан, Расул (Рәсіл а-ә, у-і), Рашит (Рәшит а-ә), Рустам (Рүстем у-ү, а-е), Сабыр, Сағьыт (Сағит ы-и), Салим (Сәлім а-ә, и-і), Салих (Салық и-ы, х-қ), Самат, Сафар (Сапар ф-п), Сейит (Сейіт й-і), Сары, Сарыбаш (Сарыбас ш-с), Солтан, Сулей (Сүлей у-ү), Сюлемен (Сүлеймен йү-ү), Танай, Таўқан (Тауқан), Темир (Темір и-і), Тенъиз (Теңіз и-і), Тинибек (Тыныбек и-ы), Токай (Тоқай к-қ), Токаш

(Тоқаш к-қ), Тока (Тоқа к-қ), Топай, Тохтар (Тоқтар х-қ), Тукъум (Тұқым у-ұ, у-ы), Тұғған (Туған), Хаджи (Қажы х-қ, дж-ж, и-ы), Хайдар (Қайдар х-қ), Хаким (Кәкім х-к, а-ә, и-і), Халил (Қалел х-қ, и-е), Хасан (Қасен х-қ, а-е), Хусейн (Құсайын х-қ, у-ұ, е-а), Чомай (Шомай ч-ш), Чотай (Шотай ч-ш), Шамил (Шәмил а-ә, и-і), Шогъайып (Шұғайып о-ұ) т.б. Қарашай-балқар – қазақ тілдеріндегі антропонимдердің әрқайсысына тән ұлттық сипат беруші дыбыстық сәйкестіктер мынандай болып келеді: а-е, а-ә, г-ғ, д-т, дж-ж, е-ә, и-е, и-і, и-ы, ий-и, йа-ә, йө-ө, йү-ү, йұ-ұ, к-қ, л-д, мм-м, н-ң, о-ұ, п-б, у-і, у-о, у-ү, у-ұ, у-ы, ф-п, х-к, х-қ, ч-ш, ш-с, ы-и.

Қазақ пен қарашай-балқар есімдерінің де кейбір ерекшеліктері дыбысталуы жағынан және араб элементтерінің ұлттық тілде орнығуынан көрінеді: бий компонентінің құрамындағы и дыбысы айқын естілсе, қазақ тілінде онымен сәйкесетін і (бій) дыбысы көмескі айтылады. Мұндай ерекшеліктер Атабий (Атаб(і)й), Алий (Әл(і)й), Аныұар (Ән(і)уәр), Тұғған (Т(ұ)уған), Исмаил(й)л (Исмайыл) секілді есімдердің дыбыстық құрамынан байқалады. Дәнекер дыбыстардың кірістірілуі немесе түсіп қалуы да екі тілдегі ерекшелік болып табылады: Сюлемен (Сүлеймен араб тіліндегі дыбысталуында й дыбысы бар), Хусейн (Құсайын), Казбек (Қазыбек), Мухаммат (Мұқамет).

Қазақ – құмық тілдеріне ортақ антропонимдер

Құмық тілінің дыбыстық құрамы туралы зерттеулерде сегіз дауысты, жиырма үш дауыссыз дыбыс бар екені айтылады. Олардың таңбалануында қазақ тіліндегі әріптерден кейбір айырмашылық бар: *оь* (ө), *уь* (ү), *кь* (қ), *гь* (ғ), *нз* (ң), *гь* (һ). Ә. Қайдаров пен М. Оразовтың еңбегінде дауысты дыбыстардың екеуі *оь*, *уь* түрінде таңбалады да, бір сөздің құрамында екі түрлі беріледі: «*уьйге* (хасовюрт диалектісінде *уьйгоб*)». Ал «*туькенге* (хасовюрт диалектісінде *туькенгоь*)» сөздерінде бір ғана *уь* түрінде таңбалады. Аталған зерттеу еңбегінде көрсетілген дыбыстардың ішінде *оь*, *уь* таңбалары берілмеген. «Түркі тілдері» атты зерттеу еңбегінде *оь*, *уь* жіңішке еріндік дыбыстар ретінде көрсетіледі. Бұл еңбекте де аталған екі дыбыстың *ь* белгісімен таңбалады. Мұнда сонымен қатар көмей *гь* дыбысы бар [1]. А.М. Аджиев пен К.С. Кадыраджиевтің 1992 жылы шыққан орысша-құмықша тілашарында «құмық тілінің графикасы мен фонетикасындағы кейбір ерекшеліктер» ескертіледі: «*оь* – дауысты фонема, сапалық жағынан немістің *ө* дыбысына жақын. *Уь* – дауысты фонема сапалық жағынан немістің *ү* дыбысына жақын. *Кь* – тіл арты қатаң фонема, айтылуы жағынан орыс тіліндегі *к*-ден жуан айтылады. Қазақ тіліндегі *қ* дыбысына сәйкес. *Гь* – тіл арты ұяң фонема, орыс тіліндегі *г*-ден жуан айтылатын дыбыс. *Гь* – көмей, қатаң фонема, сапалық жағынан немістің *һ* дыбысына жақын [8, 5 б.].

Соңғысында дыбыстардың қазіргі қолданыстағы таңбалануы беріліп отыр және авторлар сол ұлттың өз өкілдері болғандықтан, осы еңбектегі таңбалар сенімді мәлімет бере алады деп ойлаймыз. Тағы бір ескерерлігі *о* мен *у*-дан кейін жіңішкелік белгісінің келуі бұл дыбыстардың жіңішке нұсқасы екенін білдірсе керек. «Түркі тілдеріндегі» *гь* әрпінің екі бірдей дыбысты таңбалауы қате екенін де «тілашардан» көреміз: дұрысы *гь* (ғ) және *гь* (һ) болуы керек екен. Демек, жоғарыдағы екі еңбекте кездесетін сәйкессіздіктердің себептерін іздеп жатпай, «тілашар» ескертпелерін басшылыққа аламыз. Сонымен, қазақ – құмық тілдеріне ортақ антропонимдер төмендегідей:

Абай, Абдул (Абдол у-о), Абдулкерим (Әбділкерім а-ә, у-і, и-і), Абдулкадыр (Әбдіқадір а-ә, у-і, ы-і), Абдулла (Абдолда у-о, л-д), Абдулманап (Әбділманап а-ә, у-і), Абдулмежит (Әбділмәжит а-ә, у-і, е-ә), Абдулрағман (Әбдірақман а-ә, у-і, ғы-қ), Абдулразакъ (Әбдіразақ а-ә, у-і), Абдурашид (Әбдірәшит а-ә, у-і, а-ә, т-д), Абдусамат (Әбдісамат а-ә, у-і), Абсалам (Әбсәләм а-ә), Абу (Әбу а-ә), Абулакъ (Әбілақ а-ә, у-і), Абуш (Әбіш а-ә, у-і), Агъабек, Агъай, Агъахан, Адам, Адил (Әділ а-ә, и-і), Адилбек (Әділбек а-ә, и-і), Азамат, Азиз (Әзиз а-ә), Айбат, Айбатыр, Айболат, Айгуын (Айгүн у-ү), Айдемир (Айтемір д-т, и-і), Акъай, Акъболат, Акъгёз (Ақкөз йө-ө), Али (Әли а-ә), Алып, Аманат, Амин (Әмин а-ә), Амир (Әмір а-ә, и-і), Анвар (Әнуәр а-ә, в-у), Ансар (Аңсар н-ң), Арслан, Арслангерей (Арслангерей г-к), Аскер (Әскер а-ә), Ата, Атабай, Атакъай, Бағьадур (Баһадүр у-ү), Байгиши (Байгісі и-і, с-ш), Баймурза (Баймүрза), Байрам (Мейрам б-м, е-а), Байтемир (Байтемір и-і), Батыр, Бахтияр, Бекболат, Бёрю (Бөрі йө-ө, йү-і), Бийакъай (Биақай), Бийбала, Биболат, Билал (Біләл и-і, а-ә), Боташ, Бозигит (Бозжігіт и-ж, и-і), Болат, Борағьан, Боран, Борахан (Бурақан о-у, х-қ), Вазилхан (Бәзілқан в-б, а-ә, и-і, х-қ), Вали (Уәли в-у, а-ә), Валихан (Уәлиқан в-у, а-ә, х-қ), Гебек (Кебек г-к), Гёкгёз (Көкөз йө-ө), Генже (Кенже г-к), Герей (Керей г-к), Гъажи (Қажы ғ-қ), Гъажиағьмат (Қажыақымет ғы-қ, и-ы, а-е), Гъайдар (Қайдар ғы-қ), Гъаким (Кәкім ғы-қ, а-ә, и-і), Гъамза (Қамза ғы-қ), Гъамит (Қамит ғы-қ), Гъасан (Қасен ғы-қ, а-е), Гъюсейн (Құсайын ғы-қ, йу-ү, е-а), Давут (Дәуіт у-і), Даниял, Девлетгелди (Дәулеткелді е-ә, в-у, г-к, и-і), Денгизбий (Теңізбай д-т, и-і), Ёлчу (Жолшы й-ж, ч-ш, у-ы), Жалал (Жәләл а-ә, а-е), Жамал, Жанакъай, Жанай, Жанбек, Жанибек (Жәнібек а-ә, и-і), Жанмурза (Жанмүрза у-ү), Жумагиши (Жұмагісі у-ү, и-і, ш-с), Зағьит (Сағит з-с, ғы-ғ), Зайнал (Зейнел а-е), Зайнулла (Зейнолла а-е), Заки (Зәки а-е), Ибакъ, Ибрағьим (Ыбыраһим), Идирис (Ыдырыс и-ы), Ильяс (Илияс и-і), Иса, Искендер (Ескендір и-е, е-і), Ислам (Есләм и-е, а-ә), Калимолла (Қалимолла к-қ), Камил (Кәміл а-ә, и-і), Карим (Кәрім а-ә, и-і), Керим (Керім и-і), Къарасай, Къадыр, Къазакъ, Къазбек, Къази, Къайирхан (Қайырқан и-ы), Къайтмас (Қайтпас м-п), Къайырбек, Къалсын, Къанболат, Къаплан, Къарагиши (Қарагісі иі, шс), Къаратай, Къасум (Қасым у-ы), Къойчу (Қойшы у-ы), Къонакъбий (Қонақбай), Къураш, Къурман, Къылыч (Қылыш ч-ш), Къыясбек, Лачин (Лашын ч-ш, и-ы), Лукъман (Ұлықпан у-ы), Мажит (Мәжит а-ә), Макъсут (Мақсұт у-ү), Малик (Мәлік а-ә, и-і), Мамат (Мәмет а-ә, а-е), Манай, Манап, Мардан, Мирза (Мырза и-ы), Мұрат (Мұрат у-ү), Мурзабек (Мырзабек у-ы), Муртаза (Мұртаза у-ү), Муса (Мұса у-ү), Мүслим (Мүсілім у-ү, и-і), Мустапа (Мұстапа у-ү), Мухтар (Мұқтар у-ү, х-қ), Навруз (Наурыз в-у, у-ы), Нияз, Ногъай, Нугъбек (Нұқ ғы-қ), Нурадил (Нұрәділ у-ү, а-ә, и-і), Оразай, Оракъ (Орақ), Осман, Оьлмес (Өлмес), Пирали (Пірәли и-і), Рамазан, Расул (Рәсіл а-ә, у-і), Рашит (Рәшит а-ә), Рүстам (Рүстем у-ү, а-е), Сабанчы (Сабаншы ч-ш), Сайыт (Сейіт а-е, ы-і), Салигъ (Салық и-ы, ғы-қ), Салим (Сәлім а-ә, и-і), Сапар, Солтан, Султанбек (Сұлтанбек у-ү), Сүлейман (Сүлеймен у-ү, а-е), Сунгур (Сұңқар у-ү, н-ң, г-қ, у-а), Сююнч (Сүйініш йү-ү, ү-і, ч-ш), Таймас (Таймас), Талгъат (Талғат), Таштемир (Тастемір ш-с, и-і), Токъай, Токътар, Тункъатар (Түнқатар н-ң), Түрсун (Тұрсын у-ы), Улантай (Ұлантай у-ү), Умар (Омар у-о), Халикъ (Қалық х-қ, и-ы), Халил (Қалел х-қ, и-е), Чолпан (Шолпан ч-ш), Шамил (Шәміл а-ә), Шарап, Шарип (Шәріп а-ә, и-і), Шугъайип (Шұғайып у-ү, и-ы), Эдилбий (Еділбай ә-е, и-і), Элдар (Елдар ә-е), Эсгербек (Әскербек ә-ә, г-к), Эсенболат (Есенболат ә-е), Юнус (Жүніс й-ж, у-ү), Юсуп (Жүсіп й-ж, у-і), Ягъия (Яқия ғы-қ), Яраш (Жарас й-ж).

Қазақ тіліндегі нұсқаларымен салыстырғанда, құмық есімдерінің арасында мынандай дыбыстық сәйкестіктер кездеседі: а-е, а-ә, б-м, в-б, в-у, г-к, г-қ, ғы(һ)-қ, ғы(һ)-ғ, ғы(һ)-к, д-т, е-а,

е-ә, е-э, е-і, з-с, и-е, и-ж, и-і, и-ы, й-ж, йө-ө, йү-ү, йу-ұ, к-қ, л-д, м-п, н-ң, о-у, с-ш, т-д, у-а, у-і, у-о, у-ү, у-ұ, у-ы, х-қ, ч-ш, ш-с, ы-і, э-е, э-ә.

Бийақъай-Б(и)иақай, Къыясбек (Қиясбек), Навру(ү)з (Наурыз), Мус(и)лим - Мүсілім, Сююн(и)ч - Сүйініш секілді есімдердің құрамындағы дыбыстар екі тілдің бірінде айқын, бірінде әнтек естіледі. Л дыбысының алдынан естілетін ұ қазақ есімінде Ұлықпан түрінде қолданылса, құмық нұсқасында Лукъман болып қалыптасқан. Дыбыстық сәйкестіктердің мына түріне арнайы тоқтала кетуге болады: кей есімдерде қазақ тіліндегі е-нің орнына э, ж-ның орнына й (йа, йу, йу, йү) дыбыстары қолданылады.

Бұл салыстырулар туыстас түркі тілдерінің, соның ішінде қыпшақ тобындағы қазақ, ноғай, татар, башқұрт, қарашай-балқар, құмық тілдеріне ортақ есімдердің мағыналық жағынан да, дыбыстық ерекшеліктері жағынан да бір-біріне жақын екенін көрсетеді. Өйткені, түбі бір түркі халқының тарихы ортақ – бір бәйтеректің өркен жайған бұтақтары секілді ортақ дің мен ортақ тамырдан бастау алады. Кісі есімдері осы бір терең де, бай тарихи ақпараттарды өз бойына жинақтап келді. Бабалардың мекендеген аймағы, басынан кешірген оқиғалары және салт-дәстүрінің, дүниетанымының, нақтырақ айтқанда, дамудың түрлі сатыларынан өтіп, сұрыпталып бүгінге жеткен ортақ рухани құндылықтары кісі есімдерінің бойында сақталған.

Бұл тұрғыдан кісі есімдері түркі жұртын біріктіруші біртұтас рухани кеңістік болып табылады. Бүгінгі қолданыста негізінен түркілік төл есімдер мен араб, парсы тілінен еніп, түркілік сипат алған тұлғалар сақталып отыр. Кірме есімдердің барлығы тілдік өзгерістерге түсіп, көпшілігінің сыртқы формасы түркілік кейіпке енді. Айтылуы жағынан әр тілдің өзіндік дыбыстық заңдарына сай аздаған өзгешелігі болуы мүмкін, дегенмен, тым алыс емес. Мысалы: қазақ тілінде – Ескендір, қарақалпақ тілінде – Ескендир, ноғай тілінде – Искендир, татар тілінде – Искәндәр, башқұрт тілінде – Искәндәр, және Мырза ~ Мұрза, Сұлтан ~ Солтан, Әли ~ Ғали, Омар ~ Ғұмар, Осман ~ Ғұсман т.б. Бұл есімдер шығу тегі жағынан араб тілінің элементі десек те, түркілік антропонимжасам жүйесінің заңдарына бағынып, жаңаша сипатқа ие болып отыр, сондықтан енді оларды дыбыстық өзгерістері бойынша қайта сомдалуына байланысты түркілік есімдер деп тануымызға толық мүмкіндігіміз бар.

Түркілік есімдердің айтылуы әртүрлі болғанмен, мағынасы ортақ, сондықтан дыбыстық сипаты бойынша жеке ұлттар мәселесі ойға алынса, ортақ рухани кеңістікпен байланысты мағыналық ерекшелігі арқылы түркі бірлігін танимыз.

Әдебиеттер тізімі

Қайдаров, Ә., Оразов М. (2004). *Түркітануға кіріспе: оқу құралы*. Алматы: Арыс, 360 б.

Русско-ногайский разговорник (2007). -Ставрополь: Юрkit, 192 с.

Ногайско-русский словарь (1963). М.: Госуд. изд-во. иностр. и нац-х словарей, 562 с.

Түркі тілдері. Энциклопедиялық (2002) басылым. Астана: Фолиант, 700 б.

Безертинова, Р. Н. (2005). *Тюркско-татарские имена*. - Казань: Казанский гос. унив., 52 с.

Шайхулов, А . Г., Раемгужина, З.М. (2006). *Башкорт һәм татар исемдәре. Башкирские и татарские имена собственные: учебное пособие*. Уфа, ИЦ “Аэрокосмос и ноосфера”, 92 б.

Карачаево-балкарско-русский словарь (1989). . Карачаево-Черкесский н. -и. ин-т ист., филол.- М.: Рус. яз., 832 с.

Аджиев, А.М., Кадыраджиев, К.С. (1992). *Русско-кумыкский разговорник*. –Махачкала, 188 с.

Düzenleyen: Süer Eker
